

LEXIKOLOGIE – AUTOSÉMANTIKA A SYNSÉMANTIKA

Všechna slova jsou nutně členy kategorií druhů slov (SD).

SD se dělí podle míry významové autonomie:

I. Autosémantika

- slova **plnovýznamová**, významově samostatná
- označují a pojmenovávají předměty, vlastnosti předmětů, děje a stavy, vztahy, okolnosti a kvantitativy
- ve větě plní funkci větných členů
- uplatňují se v nich morfologické kategorie (kromě adverbí)
- mohou nést i gramatický význam, proto je označujeme jako slova **lexikálně-gramatická** (např. sloveso *letět*:
Orel letí – lexikální význam ‚pohybovat se ve vzduchu‘
– gramatický význam v češtině určuje flexe (3. os., sg., prez., indik., akt.))
- naprosto převažují mezi nově tvořenými jednotkami (počet zájmen, předložek a spojek je stálý)
- tvoří 96 % slovní zásoby, mají daleko nižší frekvenci než synsémantika

K autosémantikům se řadí:

1. substantiva

- pojmenovávají substance, tj. osoby, zvířata, věci
- jsou významově nejvíc autonomní, nemají (kromě dějových) obligatorní valenci
- konkrétní x abstraktní
 - a) **konkréta** označují nositele vlastností a dějů, smysly vnímatelné a spojené s názornými představami: lidi, živočichy, části těla, zařízení, nástroje, výrobky apod.
 - b) **abstrakta** označují vlastnosti, děje a stavy pojaté jako samostatné substance:
ctnost, krása, červeň, let, chvála, spánek aj.
 - c) **kvazikonkréta** odrážejí umělé kombinace jednotlivých rysů předmětů, jako celek jim však v realitě nic neodpovídá: *rusalka, kentaur*

Abstraktizace – *hlava: centrální část těla živočichů* → *vůle, umíněnost*

– *srdce: dutý sval živočichů* → *cit, nitro*

Konkretizace – *sladkost: vlastnost (ovoce, řeči)* → *cukrovinka*

– *přání: požadavek, žádost* → *blahopřání*

(všechny významy převzaty ze SSJČ)

2. adjektiva

- pojmenovávají statické příznaky substancí, tj. jejich vlastnosti, určují jejich hodnotu a vztahy k jiným předmětům: *nový vůz; silný vítr; městský národní výbor; otcův dům*
- jsou dominována substantivy a dominují adverbia

3. slovesa

- pojmenovávají dynamické – v čase proměnlivé – příznaky substancí, tj. procesy, stavy a změny stavů
- jejich význam je oproti substantivům méně autonomní (vyžadují valenci obsazenou substantivem, případně adverbium)
- mají funkci konstrukční a usouvztažňovací, proto společně se substantivy tvoří doplnění pro splnění komunikativních cílů jazyka

4. adverbia

- pojmenovávají příznaky dynamických i statických příznaků, tj. okolnosti procesů, stavů nebo vlastností, např. místo, čas, způsob, míru apod.
- jsou neohebná (viz výše)

II. Synsémantika

- slova **neplnovýznamová**, významově závislá, **gramatická**, pomocná
 - jejich význam se plně rozvíjí až ve spojení s autosémantikou (v domě, maminka i teta)
 - neplní úlohu větných členů
 - mají především funkci gramatickou – podílejí se na výstavbě a organizaci textu, ale není u nich eliminován ani lexikální význam, proto bývají označovány jako slova **gramaticko-lexikální**
- Např. předložka *na* označuje 1. umístění na povrch(u): 4. pád (kam?), 6. pád (kde?)

2. účel činnosti: *jít na pivo*

spojka *kdyby* označuje 1. podmínku: *přišel bych, kdyby nepršelo*

2. přípustku: *udělá to, i kdyby měl padnout*

částice *zase* je 1. citová s významem odporovacím ve vztahu k předchozí výpovědi:

Určitě se vrátí, to zase znám!

2. zdůrazňovací s významem protikladnosti k předchozímu pojmenování:

Tady je řeka, tam zase rybník.

K synsémantikům se řadí:

1. předložky

- ve vztahu k autosémantikům mají úlohu modifikační a specifikační
- např. *knihy leží na/ve skříni* – na: umístění na povrchu něčeho
– ve: poloha, umístění uvnitř něčeho

2. spojky

- slouží ke spojování větných členů a vět
- např. *radoval se, když/protože byl obdarován* – když: časový vztah
– protože: příčinný vztah

3. částice

- mají v textu různé modální, emocionální, kontaktové, navazovací a další funkce
- např. *kéž/že by se to podařilo!/?* – kéž: vyjadřuje přání
– že: vyjadřuje podiv, popřípadě očekávání

Existují pomocná slovesa, která se někdy počítají k synsémantikům, protože jsou vázána na slova plnovýznamová, ale liší se od synsémantik svou morfologickou utvářeností. Patří sem:

- pomocné sloveso *být* (ve složených slovesných tvarech mají význam pouze gramatický: např. *usnul jsem* – příčestí vyjadřuje čas minulý, pomocné *jsem* 1. os, sg., indik., kdežto význam přítomnosti je zrušen)
- slovesa modální *mít, muset, moci, chtít*
- slovesa fázová *začít, přestat*
- slovesa sponová *být, stávat se*

Ovšem *být* ve významu ‚existovat‘ a *mít* ve významu ‚vlastnit‘ jsou slova plnovýznamová.

Přechod mezi autosémantikou a synsémantikou je plynulý.

- konverze – jeden z derivačních způsobů tvoření slov, změní se tvaroslovná charakteristika slova, často spojeno s přechodem k jinému SD
 - ze jmen vznikají adverbia a pak následně předložky (proces prepozicionalizace: *na vzdor; Navzdor sbírala borůvky u cizí chalupy.; Navzdory těžkým podmínkám zvítězili.*), ale nepůvodní předložky mohou vzniknout i přímo z adverbii (*skrz, mimo*), ze sloves (*vyjma, nehledě*), ze zájmen (*co do*)
 - ze spojky vznikají částice (*vidím, že spí* → *že už zase spí*)
- depletivnost – oslabení síly lexému, z autosémantika → synsémantikum (viz výše)

III. Specifické slovní druhy

1. zájmena (a též zájmenná příslovce)

- funkčně mohou ve výpovědích nahrazovat autosémantika, ale svými vlastnostmi se od nich liší
- jejich úkolem není pojmenovávat, ale především zastupovat, ukazovat a odkazovat

2. číslovky

- v některých pojetích jsou řazeny k autosémantikům
 - vyjadřují množství
 - svou substituční funkcí se podobají zájmenům
 - bývají syntakticky samostatné, tj. fungují pak jako substantiva, nebo mají funkci atributu jako adjektiva, popř. funkci cirkumstativní jako adverbia
- Např. *tři, třetí, třikrát, trojmo, po třech, troje*

3. citoslovce

- jsou významově autonomní
- od autosémantik se liší nepojmovostí a po formální stránce neohebností
- vyjadřují city a postoje mluvčího, kontakt s posluchačem, nebo napodobují zvuky
- specifíkem citoslovcí je jejich samostatná větná platnost (*Bravo!*; funkci větného členu plní jen zcela okrajově – *Kámen žbluňk do vody.*)

Použitá literatura

- ČERMÁK, F. *Jazyk a jazykověda*. 4. vydání. Praha: Karolinum, 2011, s. 198–207.
- FILIPEC, J. – ČERMÁK, F. *Česká lexikologie*. Praha: Academia, 1985, s. 39–40, 95–98.
- HLADKÁ, Z. Lexikologie. In: KARLÍK P., NEKULA M., RUSÍNOVÁ Z., eds. *Příruční mluvnice češtiny*. 2. vydání. Praha: Lidové noviny, 2011, s. 73–75, 346–348.
- KARLÍK, P. – NEKULA, M. – PLESKALOVÁ, J. *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Lidové noviny, 2002, hesla týkající se tématu.
- DEBDict – obecný prohlížeč slovníků [online]. [cit. 08.03.2014]. Dostupné z <<http://www.deb.fi.muni.cz/debdict/index-cs.php>>.